

ОДБРАНА

СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ

БРОЈ 140

МИТ О ЈУНАКУ

ПРОИЗВОД ДУШЕ

ПИШЕ СРЂАН СТАРЧЕВИЋ

МИТ О ЈУНАКУ

Политички мит је реална политичка снага чији су корени у култури и традицији народа. Понављање митских образаца је, заправо, оживљавање и појачавање оних елемената традиције који одговарају емоционалном стању, духовном расположењу и потребама народа. У друштвима чија је култура богата епским мотивима, мит о јунаку лако може постати доминантан облик политичког мита. Неспорно је да дељено историјско искуство и ликови националних хероја формирају понашање појединца у друштвеној заједници.

Невероватно звучи да је човечанство од 3200. године пре нове ере до данас живело у миру само тристотинак година. Током преосталих векова вођено је четрнаест хиљада петсто тринаест ратова, у којима је изгинуло 3,6 милијарди људи. Мада је употреба силе у односима држава забрањена нормама међународног права и премда „сви унутрашњи правни системи забрањују употребу силе против (владиних) органа који обезбеђују принудно извршење права“, ратови се још догађају. Професор Ђуро Шушњић каже да не би било ратова када не би било нечег ратничког дубоко у нама.

Људи вероватно не би могли да поднесу истину о страхотама ратовања када не би стварали величанствену слику хероја. Мит о јунаку изражава сва надања једног народа у победу над омраженим непријатељем. Митски јунак постаје морални узор и извор снаге. Његове особине импонују аудиторијуму који, углавном, некритички и готово хипнотички, слуша приче и песме о јуначким подвизима. Група се неретко поистовећује са јунаком, коме придаје оне особине које сматра неопходним одговором на егзистенцијалне изазове стварности. Јунак покреће на акцију, али може стварати и привид, за самопоштовање, често, тако потребне борбе.

Ахилев тријумф, Ахилејон (Крф)

„И митологија и наука проширују људске домете.“ Али, нажалост, дубе и поноре за људске падове.

Питање јунака и јуначења посебно је занимљиво на просторима Балкана. Рат, та зла коб балканских народа, учинио је да поимање јунака на овим просторима буде лишено многих моралних обзира. Питање добра и зла овде је везано за припадност групи. Злотвор може бити јунак ако је припадник једне групе и нитков ако је у противничком табору. Такав вредносни суд доноси се без довољног, а често и без икаквог, удубљивања у моралне особине појединца.

Српски народ је своје јунаке увек опевао у епским песмама. Њихов живот, захваћен поезијом и изражен десетерцем, надилазио је стварност у сваком погледу. Хиперболизацији су подлегли време, простор, људски живот и снага. Кроз епску поезију значајан простор српске културе запосели су јунаци и јуначки подвизи.

Политички практичари, владари и владоци, али и челници много мањих друштвених структура од државних, могу искористити природну људску потребу за јунаком да у тешким временима кризе осигурају своју неприкосновену власт и користи које из те и такве власти проистичу. У кризним ситуацијама маса постаје отворена за све сугестије; тада јој се као јунаци надљудских особина могу понудити и осредњи или исподпросечни људи. Наполеон је за свог начелника штаба, маршала Бертјеа,

говорио да је гусан коме је он дао орловска крила. Чини нам се да се орловска крила често дају људима који нису способни за лет.

На Балкану и у Србији готово увек је постојала, или се стварала, велика потреба за јунацима, коју је власт, често, потхрањивала националистичком и ратоборном реториком. Као јунаци, народу су наметани људи без значајнијих личних квалитета. Једини њихов квалитет била је оданост режиму.

У новије време, јунаци постају и људи које су, као узоре храбрости и спремности на саможртвовање, наметали медији. Све личности које своју херојску ауру дугују не сопственим или свеопштим моралним вредностима, већ наметнутим вредностима режима у коме живе, можемо да сматрамо наметнутим, али и злоупотребљеним јунацима.

Антрополошке претпоставке

Од када је осећање идентитета са космосом заменио свешћу о властитој посебности, човек покушава да одгнетне тајну и смисао свог постојања, проникне у суштину свог бића и открије одредиште до ког воде мутни и неумитни токови историје. Највећи умови човечанства успевали су да, тек понегде, наслуте истине о човеку које су им се чиниле толико велике да су их преводили у дефини-

ције човека. Но, појам човека не да се обухватити дефиницијом и омеђити речима.

Достојевски каже да је појам човека „исувише широк“. Износећи једну истину о човеку, изостављамо све друге које јесу или могу бити. Можда човек не може да замисли и искаже целовиту истину о себи зато што је биће које није самом себи узрок, па не познаје тајну властитог постања и почетка, а ипак се непрекидно развија, мења и открива нове могућности, не знајући свој коначни циљ, хоризонте укинуге историје, тачку на којој ће његов развој стати. Ипак, човек неуморно тежи да „упозна себе самог“. Вероватно је најдубље у човекову суштину заронио Ђуро Шушњић, који каже: „Ако се уопште захтева нека дефиниција човека, онда се једино треба рећи: човек је биће које трага за неутуђеним смислом свога живота или, што је исто, за својим рационалним и хуманим могућностима.“

Једна од симболичких форми у којој се покушавају наћи одговори на питања о човеку јесте мит. Први митови, по мишљењу многих антрополога, објашњавали су свет и представљају „поглед на свет преднаучних друштава“. „У митовима налазимо неуморна настојања човека да освести свет око себе и сопствено место у њему, као једино живо биће способно за свесну делатну и културну праксу и као субјект који свему око себе и у себи тежи да одреди вредност и смисао.“

МИТ О ЈУНАКУ

Филозофи и социолози, који су се бавили митом и митском перцепцијом света, слажу се да је реч о праоснови и извору културног развоја човека. Али, када је реч о значају мита и митологије за човека данашњице и савремену људску заједницу, мишљења су подељена. Условно бисмо могли та мишљења поделити на статичка и динамичка. Статичка разматрања мит повезују са интелектуалним стањем које је „особено за менталитет деце и урођеника“ (Тејлор и Ланг) и не прави разлику између људског (друштвеног) и природног. Судајући на основу таквих ставова, могло би се закључити да у модерном свету само деца и заостала племена у земљама трећег света из мита црпе животне сокове. Ту се не могу наћи објашњења савремених митова, па ни оних политичких, који су битно утицали на судбину света.

Динамичко посматрање мита, пак, уважава могућност његовог обнављања као прогресивне или регресивне снаге и оставља отворену опцију стварања новог или новог тумачења старог мита. Ту се мит схвата као прича о прошлости која има значај за садашњост.

Многи умни људи у миту налазе есенцијалне мисли заједничке свим људима у свим културама, те стога мит сматрају кључем тешких двери, које логос није успео да отвори, иза којих се налази суштина човека. О томе упечатљиво пише Иво Андрић: „Узалудно је и погрешно тражити смисао у безначајним, а привидно тако важним догађајима који се дешавају око нас, него га треба тражити у оним наслагама које столећа стварају око неколико главних легенди човечанства. Те насlage стално, иако све мање верно, понављају облик оног зрнца истине око којег се слажу, и тако га преносе кроз столећа... Има неколико основних легенди човечанства које показују, или бар осветљавају пут који смо превалили, ако не и циљ којем идемо.“

У Шелинговом погледу на свет централно место заузима принцип духовног универзализма, односно органско јединство свих духовних облика. Пошто је у миту нашао елементе филозофије, поезије, религије и науке, он га је уздигао изнад осталих духовних облика и сматрао исконском праматеријом или супстанцом уметности. По Шелинговом мишљењу, у миту се налазе решења свих филозофских и практичних проблема, али и „последњих тајни живота“. М. Елијаде сматра да су у миту садржане вечне и универзалне категорије, пред којима постоји основно јединство људи, и супротставља митску раван историјској, то јест научној, у којој обитавају случајни и пролазни догађаји. Митови су, по Елијадеовом мишље-

њу, праобрасци чије понављање омогућава повратак космичком времену божанских и херојских дела „стваралачке снаге и обиља“. Он повратак миту тумачи као историјски напредак, прогрес омогућен ослобађањем људске стваралачке енергије.

У филозофском опусу Артура Шопенхауера, обојеном антрополошким и историјским песимизмом, у ком је наглашена ирационална страна човековог бића, мит се појми као израз воље и нагона. Схватање овог филозофа да је свет човекова опредмећена представа, полазиште је нових тумачења старих митова и основа за настанак нових митова.

Потреба за пројекцијом друштва

Супротно честим схватањима о миту као покушају примитивног човека да објасни, њему недокучив, физис природних појава, Диркем, а затим и Касирер, мит доводе у везу са човековим друштвеним животом. Мит настаје из неодољиве потребе човека за пројекцијом друштва и друштвених односа на природу; тако „посредством мита природа постаје фантастична слика човековог друштвеног света, рефлексни и инверзни облик његове сопствене друштвене организације и односа у њој“. Димезил ово схватање развија до краја тврдећи да је хијерархији и поретку богова у митовима индоевропских народа претходило класно раслојавање и успостављање хијерархије људи на земљи.

Стварање митова и митска перцепција света није дело свести усамљене и изоловане јединке. Читава заједница или социјална група ствара мит. Он је дело и део колективне свести. Постоји мишљење да без вере (мита, религије) људско друштво не би опстало. По том схватању друштвена интеграција не може почивати на разуму, јер он води асоцијалним облицима понашања – егоизму и егоцентризму. Кохезију групе може појачати само удруживање емоција кроз веровање.

Ма колико да су снажне емоције које га прате, мит је део човекових практичних активности. Он „изражава колективну вољу групе у погледу неке ствари од непосредног практичног значаја; а његово казивање је нормално повезано са веома јаким емотивним узбуђењем, које се појављује кадгод индивидуа утопи свој идентитет у групу којој припада“. Управо та практична усмереност мита доводи до прожимања и преклапања митолошке и политичке сфере, до симбиозе мита и политике која омогућава миту да „преживи“ упркос развоју науке, а политици даје моћ манипулације и легитимизације.

Социјални, па тако и политички митови су митске приче о људској заједници, њеном пореклу, поретку, суштинским друштвеним

Артур Шопенхауер

Фридрих Вилхелм Јозеф Шелинг

променама, тешким кризама, херојским подвизима и јунацима, мудрим избавитељима и великим вођама. Оне не морају да буду истините, мада понеку истину и могу изрећи, али својом снагом утичу на емоције, мишљење и поступке људи. У њих се верује, иако је њихов садржај често нелогичан, апсурдан, па и гротескан. На тим причама почивају уверења људи о друштвеној заједници, њеном поретку, социјалној структури, политичкој моћи и ауторитету, хијерархији и сл. „Свако друштво има своју митологију која описује његове корене и чини светим његове норме.“

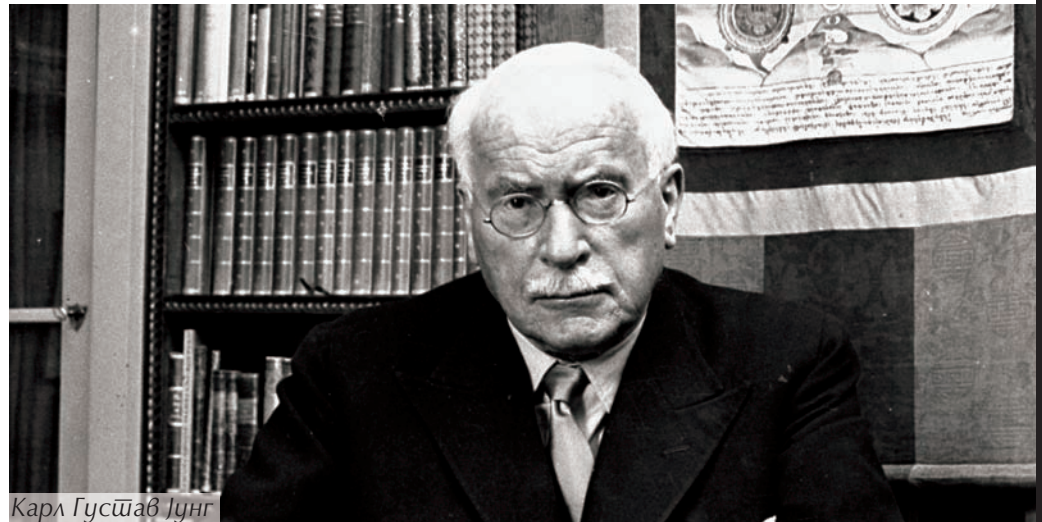
У многим друштвима мит има улогу „инструмената идентификације, оријентације, легитимизације, интеграције, улогу средства комуницирања и разрешавања конфликта“. Сваки поредак доводи се у везу са неким митом који га оправдава. Без мита о настанку заједнице њена стабилност била би пољуљана.

Ко би поштовао законе када иза њих не би стајао свети ауторитет и космичка правда?! Власт добија свету легитимност тек када се митом повеже са „натприродним претком одговорним за постанак групе или за неке кључне догађаје митолошке историје“. Митови и „симболи освештавају власт“ која се радо огрће плаштом прошлости, јер тако изгледа да траје од давнина и да чува све врлине предака. Фридрих и Бжежински стога кажу да је мит „типична прича која се бави прошлим догађајима, дајући им посебно значење и важност за садашњост и тиме појачава ауторитет оних који су у датој заједници на власти“.

Политички мит не би био могућ да је човек увек и само рационално биће. Митом се испољава ирационално и несвесно. Италијански политички мислилац Гаetano Моска у свом учењу о елитама тврди да за успостављање владавине није довољно поседовати главне ресурсе политичке моћи. Огољена моћ мора се непрекидно трошити на савладавање отпора подјармљених. Зато свака владајућа мањина (елита) тежи да оправда свој владајући положај ослањајући се на неки универзални принцип, тј. „политичку формулу“. Та политичка формула је ирационално начело које повезује прошлост и садашњост, традицију и модерност, обичајне и савремене облике друштвених (нарочито политичких) односа. Разматрајући разлоге због којих су политичке формуле прихватљиве за људе, мада су у суштини нереалне, Моска истиче да је човек по природи склон илузијама и маштању, те да више верује у оно што жели него у оно што јесте. Ова особина човека, сматра Моска, толико је јака да ниједна политичка формула не може да буде оспорена док се не развије и не прихвати нова политичка формула. Други разлог снажног уплива

ирационалног у политику, који наводи овај мислилац, јесте потреба људи да улепшавају истину о сопственом друштвеном положају. Наиме, човеку је лакше да свој потчињени положај тумачи као последицу учествовања у божјој вољи, суверенитету државе, интересима нације него да призна сопствену немоћ да се супротстави добро организованој владајућој елити. Управо је тај расед између рационалног и ирационалног, стварног и жељеног, свесног и несвесног у човеку, плодно тле за политичке митове. Зато Фридрих каже: „Ограниченом људском духу неопходан је мит за сврхе овладавања ситуацијама; ако би све требало радити на рационалан начин, ништа се не би могло урадити, а најмање од тога у политици.“

Јунгова теорија о колективним несвесним снагама осветљава психолошку страну мита. По Јунговом схватању, колективно несвесно обухвата исконске тежње и иску-

Карл Густав Јунг

ства људског рода и формира се у дугом процесу понављања тих првобитних колективних искустава. Обликујући се у одговарајуће образце – архетипове, колективно несвесно постаје дубоки, давнашњи, детерминишући слој нагонских снага људске заједнице. Јунг архетипове дефинише као „потенцијална својства и традицијом формиране предиспозиције које су културом потиснуте, али које се на индиректан начин манифестују у сну или митовима“. Овај психоаналитичар мит тумачи као фантастичну представу архетипова и пројекцију унутрашње колективне драме људи на спољне објекте. Потискивањем колективног несвесног његова активност се не укида, напротив, личност само губи контролу над потиснутим садржајем, чија провала у свест изазива последице које иду од индивидуалних психоза до масовних хистерија. Злоупотреба архетипова за политичке циљева, сматра Јунг, увек се окреће против самих људи.

О снази политичког мита писао је и Сорел. Сматрајући да се пожртвованост и храброст људи у побунама, устанцима и револуцијама не може објаснити категоријама корисног, овај мислилац истиче да способност за делање и хероизам, која покреће историју, лежи у снази за мит. Велики ентузијазам и визија која покреће на

МИТ О ЈУНАКУ

акцију, по Сорелу, могу проистећи само из мита, а не из логичког резонувања. Мит је та витална снага непосредног и интензивног живота, моћна полуга мобилизације и усмеравања маса.

Симптом кризе

Мит о јунаку настаје или се обнавља у тешким историјским временима, када је угрожен опстанак заједнице (групе) или се њен положај драматично погоршава. Након фаталних пораза и колективног осујећења које прети да поништи све „емотивне и вредносне значајности“ што из припадности заједници – групи проистичу, увек се јавља потреба „за хероизмом као средством компензације и очувања самопоштовања“. Пошто у миту постоји тенденција стапања дела и целине, јунак постаје основа за групну идентификацију. Јунак (део) изражава све особине групе (целине), а група присваја све особине јунака. Ова карактеристика мита даје групи илузију „диференцијалне евалуативне предности“ у односу на друге групе, најчешће оне које изазивају фрустрацију.

Понекад је потреба за компензацијом толико јака да се приче о јуначким делима постављају на пијадестал највиших истина, ма колико бајковите и немогуће биле. Митски јунак може да буде потпуно измишљен, али и историјска личност којој се придају фантастичне способности. Често се и о савременицима испредају легенде. Порицање логичности мита и указивање на несклад са историјским чињеницама не умањује његову употребу и снагу. У мит се верује, а пространа вере не мере се аршином логике. На делу је митска прича која одговара емоционалним потребама, жељама и очекивањима аудиторијума.

Да би се појавио мит о јунаку неопходно је да постоји неко реално или политички конструисано зло. Херој се увек бори против зла. Принцип зла у древним митовима о јунацима могао је бити приказан у облику аждаја и других фантастичних бића; у политичким митовима, он иде под руку са појмом непријатеља. И што је непријатељ бројнији, јачи и моћнији, то је извесније да га само јунак митских способности може победити.

Уколико у једном друштву преовлађује некритички однос према традицији и постоји тенденција њене инструментализације у политичке сврхе, опчињеност прошлости лако може постати подлога за политички успон митотворца. Када власт осети потребу за историјским упориштем и наводи „светле примере славне историје“, најчешће је реч о митологизованој историји, из које се бришу сви елементи који не иду у прилог оних који владају.

У друштву које се припрема за рат, објективна казивања о прошлости, сатканој од победа и пораза, успона и падова, ратничких врлина и кукавичлука, уступају место митској причи која на ту и такву историју баца сасвим нову светлост. Из прошлости заједнице израњају само величанствени тренуци славе, пркос предака, понос ратника и слава јунака. „Из фонда објективних научних, филозофских и историјских сазнања, у митске приче уносе се само они појединачни елементи који служе појачавању уверљивости митских фабула.“

Зигфрид убија змију

Ипак, занос који изазива мит није само дело политичких практичара и манипулатора. Он не би био могућ да митска свест није специфично људска. Човек заиста осећа потребу за митским, магијским и мистичним, нарочито у временима великих криза, напетости и ишчекивања, када страх индивидуе „гура у стадо“.

Политички мит је реална политичка снага чији су корени у култури и традицији народа. Понављање митских образаца је, заправо, оживљавање и појачавање оних елемената традиције који одговарају емоционалном стању, духовном расположењу и потребама народа.

У друштвима чија је култура богата епским мотивима, мит о јунаку лако може постати доминантан облик политичког мита. Неспорно је да дељено историјско искуство и ликови националних хероја формирају понашање појединаца у друштвеној заједници. Велики епови, и уопште епско стваралаштво, пошто улазе у васпитни и образовни систем, непрекидно утичу на нове нараштаје. Еп „делује на људске ставове узорима чија вредност није објективно-научна, већ морално-антрополошка“. Витез је, наизглед, добар узор. Међутим, политичка (зло)употреба епа и мита врлине витезова користи као параван за насиље, злочин и погубне одлуке. Када је друштвена ситуација претећа, нагон за одржањем избије на површину и народ постане отворен за све сугестије, свет се може доживљавати као

Албрехт Дирер – „Витез, Смрт и Ђаво“

МИТ О ЈУНАКУ

поприште епопеје. Таква перцепција света може да запречи пут садашњег и будућег развоја датог друштва, јер узалуд троши његову енергију и ресурсе на оно што „нит је било, нити може бити.“ Милан Матић примећује да се „неретко догађа да нека заједница или друштво највише заостају управо у ономе што у својој прошлости највише уздижу и величају; у оном, дакле, што је митски мотив њиховог историјског самољубља“.

Јунак у српској епици

Заметак епских десетераца представљају ратничке песме, певане у најдубљој старини, још у времену дивљаштва. Постепено, елементи тих древних ратничких песама, али и митова, легенди и бајки, због људске потребе да чува помен на судбоносне догађаје и значајне људе (посебно на храбре ратнике) и да им придаје фантастичне особине, стапали су се у нов песнички израз – епску песму.

Не зна се поуздано када су на нашим просторима почеле да се певају епске песме, али први записи о епском стваралаштву Срба датирају из 16. века. Претпоставља се да су, као и код других народа, епске песме настале много раније, пре доба феудализма, но остале су у мрачним ходницима прошлости до којих памћење не досеже, заборављене. Епске песме које данас знамо настајале су у периоду после освајачких похода Турака на Балкан, а свој коначни облик и смисао добиле су у временима сужањства. Вук Караџић тврди „да су Србљи и прије Косова имали и јунач-

Милош Обилић

Чесма Девеи Југовића, манастир Трноша

ких пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати“. Можда је брутално насиље „кадро да створи просторне празнине, избрише стара сећања и промени менталне категорије и веровања“.

Пуни развој епског народног стваралаштва у вези је са изједначавањем положаја свих припадника српског

народа у односу према освајачу. Порази Отоманске империје, заустављање њеног освајачког продора у Европу и сужавање султанове државе након неуспешних ратова довели су до декаденције до тада ефикасног спахијског система. У време свог успона, Турска је показала отвореност према свим способним људима који су прихватили пророкову веру. Тако је било који лојални султанов поданик могао да ступи у државну службу и постане чак и вели-

ки везир. На нижим лествицама друштвене хијерархије слободни сељаци, сеоски кнезови и владари појединих области чинили су слој који се везао за турску управу и, наспрот раји, био њено упориште. Опадање турске моћи у односу на европске државе (Аустрију, Русију и Млетачку) довело је до драматичног погоршања положаја становништва у покореним земљама, па и у Србији. Зулуми нису погодили само обесправљене, већ је и до тада привилеговани слој домаћег становништва претваран у рају. Како је

МИТ О ЈУНАКУ

Муса Кесеџија и Марко Краљевић

моћ Турске слабила, репресија централне власти, али и одметнутих локалних господара, непрекидно је јачала, сејући страх и жањући мржњу. То је за последицу имало уједињење народа против туђина.

Мит важнији од историје

Ипак, победа над омраженим непријатељем се још није могла добити на бојном пољу, те је као компензација за реалну немоћ послужила епска песма. Осећање инфериорности могло се надокнадити само фиктивним творевинама, а потреба за јунаком, у временима доминације маште над стварношћу, задовољена је стварањем јунака митских способности у епским песмама. Изражавајући колективну жељу народа за ослобођењем, мит је постао важнији од историје. Тек када схватимо значај мита за групну идентификацију и егзистенцију заједнице, можемо разумети како је Марко Краљевић у предањима и епским песмама многоструко надвисио не само своју историјску улогу, него и историјски далеко значајније личности.

Заостајање у техничком, технолошком и културном развоју удалило је Балкан од штампарске пресе, парних машина, железнице и других епохалних открића, толико важних за развој земље. „Митолошком односу према природи ништа није сметало. У томе погледу наш човек с краја 18. и почетка 19. века мало се разликовао од својих врло далеких предака. И да је то доиста био нужан услов и за нашу епску поезију – најјасније се види из тога што се она касније ... са продирањем капитализма и технике, врло брзо гасила...” И духовни развој српског народа заустављен је на разини на којој је индивидуа неразднојно уједињена са групом, те мисли и осећа као колектив. Тако и народни певач није изолована индивидуа са аутохтоним изразом, него субјект који, урођен у своје дело, изражава духовно стање народа.

У том времену заустављеног развоја, српско становништво, бавећи се махом екстензивном пољопривредом, живело је у великим, патријархално уређеним породичним задругама. Такве породице почивале су на безусловној покорности и потчињености оцу породице, чији је ауторитет често у историји био ослонац деспотске власти. „Чак кад отац у ванпородичном животу ... има бедан положај и мора да савија кичму, може код куће да наступа као господар и да обавља веома важну функцију: да навикава децу на скромност и послушност”. То је приметак ауторитарности и ауторитарних личности, чијем је развоју погодновало вековно ропство и живот на граници између цивилизација. На просторима где се политика схвата као техника доминације и борба за опстанак, ауторитарности није одолела политичка култура, па ни култура у ширем смислу. В. Становчић примећује да и у народној поезији, на којој су се генерације вековима васпитавале, постоји ауторитарна компонента, мада она није једини садржај народног стваралаштва.

Војвода Момчило

Марко Краљевић

Проучавање насиља и ауторитарности може да нам објасни како је могуће да јунак народних епских песама истовремено поседује племените витешке особине и страшну суровост насилника.

Див-јунак или насилник

Настале у бурним и погибелним временима, народне епске песме повезују славу Немањића и пропадање, косовски мит, слом и бол, хајдучке и ускочке подвиге и радост националног ослобођења, те се, чинећи аутентичну целину, премда се никад нису стопиле у велики еп, преливају преко просторних и временских међа и пониру у све поре српског етноса. У горе поменутим историјским условима, ова народна поезија добија нову димензију – постаје спомен на славу старе државе, нада у ослобођење, извор поноса и морална школа. Мада опевају многе стварне и измишљене догађаје различитог карактера и значаја, срж српске епике увек је јунаштво. Свака народна епска песма је десетерачка прича о јунаку.

Јунак тих песама, певаних уз потресан звук гусли и трепераву светлост огњишне ватре, кандила и свећа, оличење је врхунских моралних квалитета. Он је дивни јунак „без мане и страха“ (М. Ракић), величанствени заштитник немоћних и нејаких, непопустљиви правдољубац, неумољиви џелат тлачитеља и злотвора, бранитељ части жртва, часни заточник заклетве, поштовалац религије и нежни син својих родитеља.

Али, истовремено, поседује и негативне особине. Склон је беспримерној суровости; плаховити насилник и преки мегданџија, рад је кавзи; у тешким ситуацијама издаје морална начела и користи се подвалама и лукавством.

Неки аутори с правом тврде да је српски јунак подељен на личност. У познатој песми Бановић Страхуња Југ Богдан одбија да помогне своме зету у јуначком делу који се тиче, ни мање ни више, него части и слободе његове властите кћери, а на крају песме браћа Југовићи потежу „ноже деветоре“ на сопствену сестру. И највећи витез међу српским јунацима, Милош Обилић, када је пао у руке непријатеља, упушта се у перфидну игру како би убио старицу која је Турцима открила начин на који могу да га заробе.

Ако се претходна два примера могу сматрати изузецима, не може се порећи да су лукавство и насилништво обележили епски пут Марка Краљевића. У лику овог јунака народни песник спаја позитивне и негативне особине; у Марку ври и крв његовог ујака, војводе Момчила, и оца, краља Вукашина. Он је у стању да победи читаву непријатељску војску и „опрашта муке невољнима“ (Јоксим Новић Оточанин), али када му је угрожен опстанак позива помоћ натприродне силе или се служи лукавством. Пријатељ и побратим многих епских хероја, Марко Краљевић не трпи боље јунаке чак ни када су у роду, а да би их погубио спреман је и на срамни злочин. Његова неукроћена сујета је злокобна. Познато је злодело над ковачем који се усудио да каже како је исковао бољу сабљу бољем јунаку. Он који воли и поштује родитеље – спреман је на братоубиство и сестроубиство. Заштитник нејаких – врши страшну освету над женама. Неподмитљив у једној, лаком је у другој песми. Коначно,

Марко Краљевић је у песми „Кћи краља Арапскога” починио можда најгнуснији злочин у нашој епској поезији – убио је девојку која га је спасила ропства, а „разлог” казује стиховима: Она црна, а бијели зуби, / То се мене мучно учинило, / Ја потегох сабљу оковану.

А управо је тај и такав Марко Краљевић архетипски јунак нашег народа. Татјана Поповић пише да је „у усменој традицији балкански народ ... живео имагинарним животом Краљевића Марка. Као што је од њега, турског вазала у султановој служби, направио борца против Турака, тако је себе пренео из реалности ропства у дух активног народног отпора и борбе за правду”.

Извесно је да, у настојању да компензује осећање инфериорности фиктивним творевинама, народ ствара митске јунаке који надмашују историјске личности и реалне људске могућности. Али зашто је народни песник архетипском јунаку приписао и негативне особине, суштински различите и логички неспојиве са јаким моралним тоновима који преовлађују у епци? Тражећи одговор на то питање морамо имати у виду да је време у коме су песме настале обележено насиљем, патњом и борбом за опстанак. Живот у насиљу створио је културу насиља, која релативизује појмове добра и зла условљавајући их припадношћу починиоца (зло)дела одређеној групи, а не самим делом. Насиље се зато не схвата као нешто зло и штетно ако га чини припадник ми-групе. То је разлог зашто се „јунаку ... допушта сваки грех ... сем греха физичког кукавичлука”.

Трпећи зло, народ је прижељкивао освету, желео да узврати истом мером, а неретко се и светио, одричући се хришћанског праштања и подлежући тако репаганизацији. Можда је у нашој епци наслућена и антрополошка истина о нечистоти насиља која се не може лако спрати, јер се она лепи за делатника насиља и шири попут заразе. Бескрајно умножавајући снагу и силу свог јунака, песник је понекад прекорачио границе људскости и тада га довео у положај трагичног самопоништења, јер јунак, као победник који прекорачује границе одбране, постаје жртва нагонске рушилачке силе која „сенчи, опија и замрачује људско постојање”.

У тим условима настао је балкански хомо хероикус, „располућени човек” (Ђ. Шушњић) на међи цивилизација, између маште и стварности, на граници добра и зла. Злоупотреба мита о том и таквом хероју у нашој новијој историји стварала је само илузије о властитој снази и заблуде о сигурној победи, остављајући крваве трагове у подељеном друштву.

Јунаци и јуначење

Историја Срба је историја великих жртава, честих борби и ратова, тешких патњи и скромног живота народа. У том контексту разумљиво је да су до изражаја долазиле „вредности које одговарају војничким врлинама – храброст, пожртвовање, аскетизам”. Непрекидно живећи у рату или опасности од рата, претњи ратом, углав-

МИТ О ЈУНАКУ

ном као последице преклапања интересних сфера великих сила, српски народ био је приморан да развија ратничке способности и културу у којој хероизам има значајну улогу. У оружаним сукобима са царствима која су претендовала на поседовање Балкана, митски јунак био је морални узор, последња узданица и вера у спасење. У људски хероизам полагане су веће наде него у, радо призивану, божју помоћ. Али, у политичкој сфери, од доба националног заноса устаника, преко биолошке катастрофе у светским ратовима до смутног времена распада Југославије, мит о јунаку кориштен је као средство манипулације и потпора ауторитарним режимима.

Мит о јунаку на овим просторима има неколико важних карактеристика. Прво, од преткосовских времена до данас, он је увек опеван у епској песми и баш то десетерачко преувеличавање људи и догађаја чини га неодрживим за масе. У 19. веку епска традиција била је толико снажна да су песници подражавали стил народног певача, а ти покушаји новијих аутора да се приближе народној епској песми као узору и инспирацији били су врло популарни, уврштани су у програме образовних институција и учени су наизуст. Касније су ти садржаји потискивани из образовног система, али су се увек обнављали у тешким ситуацијама. У свакој кризи појављивали су се нови гуслари и певачи да савременом јунаку дају епску величину. То је најчешће била и припрема за насиље. „Пуцање из десетерца претходи пуцању из топова.”

Поштовање митских јунака-предака код Срба обележило је и сферу религиозности, померајући њено тежиште од хришћанског ка паганском. Свеци са оружјем у рукама и свети ратници изузетно су поштовани и радо су слављени. Често се уместо о Христовој вери говори о вери Обилића. Каквом снагом се верује у митског јунака говори податак да је приликом ослобађања Прилепа, родног места Краљевића Марка, у балканским ратовима читава једна бригада српске војске „видела” како њен одлучујући јуриш предводи нико други него

сам Марко Краљевић. У Горском вијенцу јунаци сањају Милоша Обилића и тај „колективни сан ... показује значај оног аспекта реалности који је изван границе рационалног и непосредно видљивог света”.

Иако му се приписују натприродне (или бар натпросечне) особине, јунак се приказује као близак народу. Он је поникао из средине која га сматра херојем, па поседује многе њене особине и навике. Зато и постоји поистовећивање дела и целине, својствено миту.

Мит о јунаку код нас је често праћен и митом о непобедивости. Слава српског оружја из балканских ратова и Првог светског рата узима се као највредније сведочанство ратничких врлина и једини показатељ исхода будућих сукоба. При том се заборавља да српска војска није побеђивала у свим ратовима. Неке истине се не желе сагледати.

Мит о вођи

Јунаку се опраштају све мане, греси и слабости, осим кукавичлука. Њихове негативне особине се прећуткују и заборављају, о томе се у школама не учи. Хајдук се опева као борац против непријатеља, а његово среброљубље је у другом плану. Виђенији Карађорђеви устаници доживљавају се као оснивачи модерне српске државе, но многи су по бахатости превазишли Турке. Титови генерали нису веровали у Бога, али су се понашали као мали богови. У Милошевићево време за узоре младима наметани су криминалци.

Мит о јунаку у политици на овим просторима најчешће иде под руку са митом о вођи. Харизма вође почива углавном на уверењу у његову државничку мудрост, ратничку храброст и војнички таленат. Политичка вештина се не цени ако није подржана ратном вештином, јер су ратовање и политика на Балкану чвршће повезани него у другим деловима Европе.

Шта је све допуштено јуначком вођи најбоље се види на примерима Карађорђа и Јосипа Броза Тита. Ако вођа не поседује нарочити војнички таленат, онда у својој свити има јунаке који га уздижу на положај врховног команданта, а не могу га политички угрозити.

Беле- кула

Карађорђе

Српски јунаци с краја 20. века

Крајем 20. века у тектонским политичким поремећајима нестала је структура биполарног света. Срушен је берлински зид, по националним шавовима попуцао је СССР, распуштен је Варшавски уговор... Велики политички потреси уздрмали су и СФРЈ, али са крвавим епилогом. Подељена комунистичка политичка елита, читаву деценију ослобођена гвоздене песнице у белој рукавици, опијена национализмом и личним користима које из његове експлоатације може стећи, била је спремна да пролије (туђу) крв. Криза која је задесила земљу претворила је народ, који у комунистичком режиму није навикао да носи терет грађанске, већ (једно)партијске одговорности, у масу.

Да би освојио и учврстио власт нови, „демократски“ изабрани самодржац служи се свим средствима, а у богатом асортиману средстава за политичку манипулацију важно место је (увек) припадало миту. Његов политички узлет тесно је повезан са највећим српским митом

– косовским. Поред тога, у употреби су мит о вођи, хероју, српској непобедивости и светској завери.

Јунаке тога доба можемо поделити у неколико група, међу којима су медијски експонирани официри ЈНА, команданти паравојних формација, модерни косовски јунаци и заштитници народа на Косову, хашки јунаци и, најзад, јунаци с ореолом националних вођа.

Познато је да је ЈНА уживала велики углед у народу, те да се у Југославији о њој говорило као о четвртој по снази армији у Европи. На почетку распада СФРЈ, политички подобни високи официра и команданти стратегијских јединица приказивани су у медијима као велики јунаци. Њихова храброст, официрска част и командантска способност уздизане су до звезда, док су камере верно преносиле громогласно командовање јединицама чији команданти често уопште нису били.

Веома брзо, чим је струка почела да даје објективније оцене о ситуацији и опасностима које прете, официри су потиснути и за хероје су понуђени људи чија је прошлост најблаже речено била сумњива, ако не и отворено криминална. Мафијаши, убице и ратни профитери, обучени у униформе српских војвода из Првог светског рата или четничких војвода, наметани су младим генерацијама као морални узор. То се подудара са временом јачања националистичке реторике, моралне деградације, разарања система вредности и колапса културног живота у Србији.

Мада се војевање тих нових хероја сводило, најчешће, на незакониту трговину, пљачкање и свако друго кршење међународног хуманитарног права и обичаја ратовања цивилизованих народа, они су у режимским медијима проглашени „правим Србима.“ Посредством „ружичастог света“ ратни профитери и криминалци приказивани су као људи блиски народу, искрени православци који поштују традицију, добри очеви и „домаћини.“ Морално посрнуће било је потпуно. Почела је „владавина контролисаног хаоса“.

Политика супротстављања онима који (тврде да) представљају међународну заједницу довела је СРЈ у положај одбачене и изоловане земље, „парије“ непожељне у процесима умрежавања, повезивања, интегрисања модерних демократских држава. Заснована на трошним темељима, погрешном тумачењу историје, лошој перцепцији садашњости и визијом будућности обасјаном идеалима који гасну, та политика супротстављања, заоштравајући конфликтне релације са суседима и најмоћнијим земљама света, на самом крају 20. века претворила се у политику сукобљавања. Почело је време јуначења једног режима.

У време оружаног сукоба на Косову и Метохији и војне интервенције Северноатлантског пакта, у Србији је постојала јака потреба за јунаком надреалних ратничких способности, па је њен председник Слободан Милошевић још једном посегао за митским јунацима у војним униформама. Милошевићев режим је тада народу као хероје понудио генерале Војске Југославије, које су грађани, с правом, сматрали браниоцима угроженог народа на

Косову и Метохији. И војни врх је, по мишљењу Љубодрага Стојадиновића, допринео стварању мита о јунаку-вођи, величајући мудрост командовања, иначе војнички неталентованог и не претерано заинтересованог председника Србије. Но, (лажне) приче о победи нису могле да спрече пад једног режима.

Прича о јунацима тадашњег доба не завршава се падом режима. Подела на патриоте и издајнике потресла је Србију још једном, не мањом снагом од оне која је постојала у време распада СФРЈ, када је дошло време да се испуне, међународним уговорима преузете, обавезе према Хашком трибуналу. Политичари који су владали на крилима кризе поново су задобили симпатије масе.

Сви режимски јунаци тог доба поседовали су особине политички (зло)употребљеног српског митског јунака. Били су у вођиној свити и само су вођу слушали, говорило се да су непобедиви, поредили су их са славним прецима, по потреби одлазили су у народ који им је веровао и сматрао себи блиским. О њима се певало у десетерцу, а сви греси и злочини правдани су или порицани. Време освешћивања тек треба да наступи.

Да би поднео живот, човеку је потребан хероизам. У тренуцима незнања људи траже хероја способног да савлада све тешкоће и надвлада кризе. Некада се само у машти може пронаћи лак за реалност. Али се у машти и фантазији често претера и залута. Зато се мит не може означити као само светла или искључиво тамна појава. Истина није у крајностима и не може бити описана једном бојом, која год она била, јер је чини читав спектар најразличитијих нијанси.

ПУТОКАЗ СПАСА

Политички митови често су симптоми кризе, нарочито митови о вођи, спаситељу и јунаку. Решавајући судбоносне загонетке постојања и опстајања, заједница се често окреће прошлости, јер у богатом арсеналу искуства тражи оријентире и путоказе спаса. Али, ако разум не нуди решење или је рационално решење споро, далеко и подразумева велика одрицања, на сцену ступа мит. Када институције правне државе закажу – вођу стављамо изнад закона. Када нас захвати расуло – тражимо уређивача хаоса. Ако страдамо – надамо се спаситељу. Ако нам прети физичко уништење или ропство – опевамо и сањамо хероја.

У смутним временима мит се увлачи у све поре друштва и обухвата га потпуно, без остатка. „Ту постоји само проста захваћеност њиме.“

Јосип Броз

Ослобађање од терета

Мит о јунаку често постаје поуздан и убојит мач што лако лежи у руци владајуће елите и који та елита употребљава за владање масама. Политички злоупотребљен, он је увек параван за насиље и злочине сваке врсте.

Један од најважнијих циљева демократске Србије требало би да буде ослобађање од терета митологизоване историје и укључивање у међународне интеграционе токове. На том путу не треба заборавити потребна и пожељна искуства из прошлости, традицију чија је вредност неспорна. Но традиционализам, мрачно тумачење традиције, конзервиране прошлости и вечите (лажне) самодовољности, треба превазићи. У корист народа и његовог трајања. Суочавање са грешкама из прошлости битан је део хода у бољу будућност.

Али, ни после демократских промена питање квазијунака и лажног јуначења није решено. Ауторитарна политичка култура не може се променити преко ноћи, поготово када за то не постоји политичка воља и национални консензус. Сени прошлости још оптерећују садашњост и мрачне будућност. Да би се уврстила у ред модерних демократија, Србија мора да се ослободи сени квазијунака и учини напор да на здравим моралним темељима изгради систем вредности који ће, подупрт демократском политичком културом, омогућити њен сваковрсан развој.

Тешко је пронаћи праве узорце, изградити солидан систем вредности и инсистирати на моралу у време када је – што је планетарна појава – медијским простором загосподарила индустрија забаве са до сада најперверзнијим подилажењем најнижим људским поривима, и свесном или не толико свесном намером да се човек деградира до нивоа усамљене животиње чија свест, заробљена у виртуелном свету, није способна за стварни друштвени ангажман и политичку акцију, него ради и троши, гласа и не мисли. Тешко је, али је то једини прави пут. ■